

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KONTEKSTUAL SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN MƏTN DÜZƏLTMƏ FUNKSİYASI (ingilisdilli bədii nəsr nümunələri əsasında)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Azadə Ramazan qızı Mikayılova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı-1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

Elmi məsləhətçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elmar Hacıağa oğlu Əbdulrəhimov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 217 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mətn dilçiliyi sahəsində çoxlu sayda elmi-tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, onun müxtəlif problemlərinin tədqiqinə diqqət getdikcə artmaqdadır. Mətnin dilçilik aspektlərinin tədqiqi bütövlükdə mətn tədqiqatlarının mühüm hissəsini təşkil edir. Dil strukturunun səviyyələri olan fonologiya, morfolojiya, leksikologiya və sintaksis hər biri öz vahidi ilə mətnin təşkilində xüsusi məhsuldarlığı ilə fərqlənir və mətnin dilçilik tədqiqatlarının əsas hissəsini təşkil edirlər. Mətn dilçiliyində mürəkkəb hesab edilən əsas məsələ odur ki, mətni formalaşdıran vahidlər arasında formal-qrammatik bağlılığı, tematik və semantik əlaqəliliyi, məntiqi ardıcılığı yaradan vasitələr düzgün müəyyən edilməlidir. Bu vasitələr sırasında leksik vasitələr, onların da arasında sinonimlərin fərqli növləri, xüsusilə kontekstual sinonimlər mühüm yer tutur.

Ayrı-ayrı müəlliflərin tədqiqatlarında kontekstual sinonimlərin işlənməsi, cümlə tərkibində mövqeyi və xüsusiyyətləri təsviri aspektdə araşdırılmış, müxtəlif yazıçıların üslubunda, konkret əsərlərdə kontekstual sinonimlərdən istifadə məsələləri öz həllini tapmışdır. Kontekstual sinonimlərin mətn, söyləmə və cümlə daxilində işlənmə xüsusiyyətlərinə görə təsnifatına da cəhdlər göstərilmişdir. Lakin mətnyaratmada onların funksiyaları, mətn vahidlərinin birləşdirmə və əlaqələndirmə xüsusiyyətləri lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir, halbuki kontekstual sinonimlər mətnin təşkilində böyük rol oynayır. Bu baxımdan problemin ingilisdilli nəsr əsərləri əsasında tədqiqi daha konkret və elmi nəticələr əldə edilməsinə imkan verir.

Mətn komponentlərinin struktur və məna əlaqələri sistemində kontekstual sinonimlər geniş istifadə oluna bilər. Onların bir-birindən fərqli növləri olsa da, onlar müəyyən sistem təşkil edir. Hər bir leksik sinonim növü mətnyaratmada özünəməxsus funksiyalara malik olur. Bununla yanaşı, müxtəlif növlü leksik sinonimlərin mətnyaratmadakı funksiyalarında oxşar və fərqli cəhətlər də müşahidə edilir.

Mətn daxilində kontekstual sinonimlər özünü mürəkkəb və zəngin sistem kimi göstərir. Sinonimlər sırasına ən sadə leksik

təkrarlar və onların fərqli növləri, daxiletmə (hiponim-hiperonim) münasibətində olan sözlər, müxtəlif perifrəz tipləri, sinonimlərin fərqli növləri daxil edilə bilər. Bədii mətnin kompozisiyasının inkişafında, mətndə əsas informasiyanın aparıcı və yardımçı dil vasitələri əsasında formalaşdırılıb ötürülməsində də kontekstual sinonimlərin rolu danılmazdır. Mətn dilçiliyi sahəsində son illərdə yazılan elmi işlərin təhlili göstərir ki, üslubiyyatın tədqiqat obyektinə olan ritorik fiqurlar mətn səviyyəsində müəyyən fərqli xüsusiyyətlər qazanır. Bu problemin kontekstual sinonimlərlə bağlı mətdaxilindəki əlaqəlilik üzrə tədqiqi də aktual məsələlərdəndir.

Qeyd edək ki, fərqli qruplara ayrılan kontekstual sinonimlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilsələr də, mətnyaratmada onların funksiyaları kifayət qədər ətraflı öyrənilməmişdir. Kontekstual sinonimlərin fərqli növlərinin mətnyaratmada funksiyaları isə ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Halbuki kontekstual sinonimlərin semantik, pragmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onların mətnyaratmada əhəmiyyətli rollarının aşkara çıxarılması həm nəzəri baxımdan, həm də bir çox praktiki məsələlərin həllində yardımçı ola bilər. Bütün bu deyilənlər tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Dilin hərəkətdə, ünsiyyət prosesində fəaliyyətinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin əsas xüsusiyyətlərindəndir. XX əsrin sonuna qədər dilçilikdə faktiki olaraq əsas diqqət dilin sistem və struktur təşkilinin tədqiqinə yönəlmişdir. Hazırda isə dilçiliyin məqsədi ünsiyyət prosesini idarə edən müxtəlif amillərin təhlilinə yönəlməkdir. Geniş ideya və faktlara malik mətn dilçiliyi dilçiliyin xüsusi sahəsi olmaqla yanaşı zəngin tarixə malikdir. “Kontekstual sinonimlər və onların mətdüzəltmə funksiyası” adından da görüldüyü kimi müxtəlif formada tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu məsələ geniş araşdırmaya cəlb olunmuş və bir çox dilçi alimlər öz əsərlərində mövzunun tədqiqinə fərqli rəqəmlərdən yanaşmışlar. Keçən əsrin ortalarında yaranmağa başlayan, 70-80-ci illərdən aktiv inkişaf mərhələsi keçən, mətnə struktur, semantik və funksional baxımdan yanaşan mətn dilçiliyi dilçi alimlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Mətn dilçiliyi ilə bağlı ingilis dilçilərindən F.R.Palmer¹, M.A.K.Halliday,

¹ Palmer, F.R. *Semantics* / F.R.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1981. – 221 p.

R.Hasan,² N.E.Enkvist³, rus dilçilərindən isə İ.R.Qalperin⁴, O.İ.Moskalskaya⁵, T.M.Nikolayeva⁶, Azərbaycan dilçilərindən A.M.Qurbanov⁷, S.Ə.Abdullayev⁸, F.Y.Veysəlli⁹, K.M.Abdullayev¹⁰, A.Y.Məmmədov¹¹, Ə.Ə.Abdullayev¹² və başqaları müxtəlif yönümlü tədqiqatlar aparmışlar. Sinonimlərin ləksik, üslubi, sintaktik, semantik və pragmatik cəhətdən tədqiqi ilə əlaqədar G.N.Liç¹³,

² Halliday, M.A.K. Linguistic Function and Literary Style / M.A.K.Halliday. – Cambridge: Cambridge University press, – 1974. – 107 p.; Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hassan. – London: Routledge, – 1976. – 392 p.

³ Enkvist, N. From Text to Interpretability: A Contribution to the discussion of basic terms in text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse // Ed. by W.Heydrich. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, – 1989. – p.369-382.

⁴ Гальперин, И.Р. О понятии текста / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1974. – 417 с.; Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – 144 с.

⁵ Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 183 с.

⁶ Николаева, Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // “Новое в зарубежной лингвистике”. VIII Выпуск, – Москва: Прогресс, – 1978. – с.5-39.

⁷ Qurbanov, A.M. Bədi mətnin linqvistik təhlili / A.M.Qurbanov. – Bakı: Mütərcim, – 1986. – 476 s.

⁸ Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 596 s.

⁹ Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 408 s.; Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – II c. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 307 s.; Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 272 s.; Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.

¹⁰ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: MTM Innovation, – 2016. – 360 s.; Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M. Abdullayev [və b.]. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 608 s.

¹¹ Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – 54 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 96 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: “Bakı Universiteti”, – 2013. – 78 s.

¹² Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Səda, – 1999. – 344 s.; Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2011. – 272 s.

¹³ Leech, G.N. Semantics: The study of meaning / G.N.Leech. – Harmondsworth:

J.Katting¹⁴, D.Kristal¹⁵, T.A. van Dayk¹⁶, M.L. Mörfi¹⁷, A.Qandelz-
man¹⁸, V.V.Vinoqradov¹⁹, İ.V.Arnold²⁰, T.Ə.Əfəndiyeva²¹,
S.Ə.Abdullayev²², S.Ş.Məhərrəmov²³ və başqalarının
tədqiqatlarında rast gəlinir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilisdilli bədii mətnlərdə mətnyaradıcı kontekstual sinonimlər, predmetini isə mətnyaradıcı kontekstual sinonimlərin təhlilindən əldə edilən nəticələrin, biliklərin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilisdilli bədii mətnlərdə (mikro və makro kontekstlərdə) kontekstual sinonimlərin mətnyaratma xüsusiyyətlərini təhlil etmək və onların inventarını aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail

Penguin, – 1974. – 386 p.

¹⁴ Cutting, J. *Pragmatics and Discourse* / J.Cutting. – London, New York: Routledge, – 2002. – 256 p.

¹⁵ Crystal, D. *The English Language* / D.Crystal. – England: Penguin Books, – 1988. – 312 p.; Crystal, D. *A little book of language* / D.Crystal. – UK: Yale University Press, – 2011. – 255 p.

¹⁶ Дейк, ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. – Москва: Прогресс, – 1988. – с.153-211.

¹⁷ Murphy M. *Semantic Relations and the Lexicon: synonymy, antonymy and other paradigms* /M.Murphy, M.Lynne. – Cambridge: Camb.Univ.Press, – 2003. –292 p.

¹⁸ Gandelsman, A. *English Synonyms Explained and Illustrated* / A.Gandelsman. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1963. – 622 p.

¹⁹ Виноградов, В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. // “Вопросы языкознания”, – Москва: Наука, 1955. №1, – с.46-69.

²⁰ Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка (на англ. яз.) / И.В.Арнольд. – Москва: Высшая школа, – 1986. – 296 с.; Арнольд, И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Стилистика декодирования как прагматическая стилистика / – Санкт-Петербург: СПб: Издательство Санкт-Петербургского Университета, – 1999. – 444 с.

²¹ Əfəndiyeva, T.Ə. *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri* / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 189 s.

²² Abdullayev, S.Ə. *Sinonim çoxluqları və ya eyni şeyləri müxtəlif cür adlandırmanın yalanı* // “Dil və Ədəbiyyat” jurnalı, Azərbaycan Dillər Universiteti, – Bakı: Mütərcim, – 2008. №4(8), – s.15-25.

²³ Магеррамова, С.Ш. Семантические и стилистические особенности лексических синонимов (на материале русских переводов современной азербайджанской поэзии): / Автореф.дисс. канд.филол.наук/ – Баку, 1990. – 130 с.

olmaq üçün tədqiqatın qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulub:

- dil vasitələrinin mətnyaratma funksiyasının təhlilini vermək;
- leksik-üslubi vasitələr və onların bədii mətnin formalaşmasında rolunu açıb göstərmək;
- bədii mətndə koheziyanın reallaşmasında kontekstual sinonimlərin əsas vasitələrdən biri kimi rolunu aşkara çıxarmaq;
- kontekstual sinonimlərin növlərini müəyyənləşdirmək;
- ingilisdilli bədii nəsr nümunələrində anaforik və kataforik münasibətlərin yaranmasında kontekstual sinonimlərin rolunu üzə çıxarmaq;
- leksik sinonimlərin başlıca praqmatik-üslubi funksiyalarını dəqiqləşdirmək;
- sözlərin tematik və ya semantik ümumiliyinə əsaslanan kontekstual sinonimlər və onların mətndüzəltmə qabiliyyətini üzə çıxarmaq;
- daxiletmə (hiponim-hiperonim) münasibətində olan sözlərin işlənməsi ilə yaranan kontekstual sinonimlərin mətnyaratma xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- perifrəzin koheziya vasitəsi kimi praqmatik-üslubi xüsusiyyətlərinin səciyyəsinə vermək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin aparılmasında tətbiq olunan metodlar mövzu ilə sıx əlaqədar olaraq seçilir. Metodların düzgün seçilməsi yerinə yetirilən tədqiqat işinin obyektiv nəticəsini təmin edir. Bu baxımdan tədqiqat işində müşahidə, lingvistik təhlil, diskursiv təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- kontekstual sinonimlərin konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətləri ingilisdilli bədii nəsr nümunələrinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan yaradır;
- ingilisdilli bədii nəsr nümunələrinin formalaşmasında iştirak edən kontekstual sinonimlər fərqləndirilir;
- kontekstual sinonimlər mətnyaratma prosesində sinonim kimi işlədilən leksik vahidlərin bir-biri ilə, eləcə də mətnin digər vahidləri ilə bağlanması müstəvisində izah olunur;
- kontekstual sinonimlər mətn hadisəsi kimi dil vahidlərinin birləşməsinin dil sistemində qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir;

– kontekstual sinonimlər bədii nəsr nümunələrində mətnin əlaqələndirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan germanistikasında kontekstual sinonimlər və onların mətnyaratma funksiyaları ilk dəfə olaraq ingilisdilli nəsr əsərləri əsasında tədqiq edilir. Tədqiqat işində kontekstual sinonim növlərinin mətnyaratma xüsusiyyətləri, mətnin tərtibatında onların yerinə yetirdiyi funksiyalar, mətnyaratma imkanları və mətnin reallaşma vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqələr aşkara çıxarılır və inventarlaşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda ingilisdilli bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələr əsasında kontekstual sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi və onların inventarlaşdırılması müasir mətn dilçiliyi haqqında elmi-nəzəri baxışları genişləndirir. Tədqiqatın nəticələri kontekstual sinonimlər, bütövlükdə dilin sinonim sistemində nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsində də əhəmiyyətli ola bilər. Bununla yanaşı, işin nəzəri müddəaları dilçiliyin digər sahələri ilə bağlı tədqiqatlarda da istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı bölmələrinin məzmunu Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-1 kafedrasının iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aparılmış araşdırmaların əsas müddəalarından ümumilikdə 28 məqalə (4 məqalə xaricdə) və tezisi elmi məcmuə, jurnal və toplularda çap olunmaqla öz əksini tapmışdır. İddiaçının beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzələri dinlənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 8 737 işarə, I fəsil 29 səhifə, 54 799 işarə, II fəsil 37 səhifə, 69 038 işarə, III fəsil 37 səhifə,

69 702 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, 5 213 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 207 489 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, tədqiqat işində istifadə olunan metodlar izah olunur, işin aprobeiasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **“Bədii mətnin formalaşmasında funksional-semantik problemlər”** adlanan **birinci fəsl**i üç bölmədən ibarətdir. Bu fəsildə mətn dilçiliyinin ümumi-nəzəri problemlərindən bəhs edilir. Bədii mətnlərdə işlədilən leksik-üslubi vasitələr və mətnlərdə onların rolu geniş şəkildə tədqiq olunur. Söz seçiminin praqmatik-üslubi aspektləri təhlil edilir. Mövzu ilə bağlı ayrı-ayrı dilçi alimlərin fikir və mülahizələrinin icmalı verilir.

Hər bir bədii mətn müəyyən praktik məqsədləri qarşısına qoyan informasiya mənbəyidir. Yazıçı hər hansı məlumatı verərkən, oxucuya təsir edir. Bu təsirin gücü bədii əsərin təsviri-ifadəli tərkibindən, struktur-semantik təşkilindən asılıdır. Bədii mətnin düzgün başa düşülməsi ancaq o halda baş verir ki, müəllif dil vahidlərindən obrazlı şəkildə istifadə edə bilsin və oxucunu düşündürən məsələləri konkret bir dilin müxtəlif vasitələri ilə ifadə etsin. Dil vahidlərinin konkret situasiya ilə uyğunlaşdırılması bütün dil daşıyıcılarına xas olan cəhətdir. Çünki söyləmə və mətnin bütövlükdə konkret kontekstual mənası fərdi biliklərdən, kommunikantın emosiya və assosiasiyalarından asılıdır və hər kəs üçün eyni səviyyədə deyil.

Mətnin mahiyyəti haqqında K.M. Abdullayev yazır: *“Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq məna bitkinliyini nümayiş etdirir”*²⁴.

²⁴ Azərbaycan Dilində Mürəkkəb Sintaktik Bütövlər/ K.M. Abdullayev [və b.]. –

A.Məmmədov yazır: “...mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. ...cümlə öz-özliyiündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilməşsə, başa düşülə bilməz”²⁵. Belə müəyyən olur ki, müxtəlif fonetik, morfoloji, qrammatik və leksik vasitələr hesabına qurulan cümlə eyni zamanda özündən daha böyük vahid olan mətnin təşkilinə xidmət göstərməklə yanaşı ona qarşılıqlı şəkildə təsir edir. Yəni müəyyən bir mətnin təşkili eyni zamanda ona daxil olan cümlələri şərtləndirir, kontekstə, ünsiyyət şəraitinə müvafiq olaraq seçilməyənlər ondan kənar qalır. Bu da həmçinin mətnin komponentləri arasında əlaqənin təmin olunmasının ilkin xüsusiyyətinin göstəricisi hesab olunur.

N.Enkvist mətnin müəyyən real situasiya daxilində möcud olmasını vurğulayaraq ona diskurs kimi yanaşır: “*Diskurs mətn + kontekst mənasını verir ki, burada kontekst situasiya komponentini ehtiva edir*”²⁶.

İ.R.Qalperinin fikrincə: “*Mətn bitkinliyə malik olan, yazılı sənət formasında obyektivləşən, bu sənətin növünə uyğun bədii işlənmiş, müxtəlif növ leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə bağlanmış ad (başlıq) və bir sıra xüsusi vahidlərdən ibarət əsər olub, müəyyən məqsədə istiqamətlənmiş və praqmatik məqsədə malik nitq yaradıcılığı prosesinin məhsuludur*”²⁷.

İ.R.Qalperinin yanaşmasında bir tamlıq müşahidə olunur. Belə ki, onun istənilən mətn növünün dilin müxtəlif səviyyələrinin vahidləri hesabına yarandığını qeyd etməklə yanaşı eyni zamanda məqsəd və praqmatika sözlərindən istifadə etməklə mətnlərinin adresat və adresant arasında müəyyən münasibətə əsasən qurulması fikrini vurğuladığı anlaşılır. Mətnə belə yanaşma fərqli formada

Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.13

²⁵ Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – s.24

²⁶ Enkvist, N. From Text to Interpretability: A Contribution to the discussion of basic terms in text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse // Ed. by W.Heydrich. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, – 1989. – p.372

²⁷ Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – с.18

aşağıdakı təriflərdə də müəyyən formada rast gəlinir.

Z.Y.Turayeva yazır: *“Mətn müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğu”*²⁸.

A.Məmmədov və M.Məmmədov yazırlar: *“Mətn formal və semantik cəhətdən bütöv olmalıdır. Semantik bütövlük mətnin insanın əqli proseslərində iştirakı üçün zəruridir, yəni mətnin praqmatik mahiyyətini şərtləndirir”*²⁹.

M.D.Cxeidze yazır: *“Mətnin əlaqəliliyi ilk növbədə qrammatik vasitələrlə – xüsusi bağlayıcı vasitələr: bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, əvəzlilər və s., sintaktik paralelizm, edipsis, xüsusi zaman formaları, modal formalar və s. vasitəsilə təmin olunur. Bu funksiyaları həmçinin sinonimlər, antonimlər, tematik qruplar və s. kimi leksik vasitələr də yerinə yetirir”*³⁰. Belə əlaqə vasitələri koheziya termini altında birləşdirilir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, İ.K.Qalperin yazır: *“Koheziya ayrı-ayrı məlumatların, faktların, hadisələrin qarşılıqlı asılılığını, ardıcılığını (kontinuumu) təmin edən xüsusi əlaqə növüdür”*³¹.

Dilçilikdə koheziya mətnin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr toplusu kimi qəbul edilir. *“Dilçilikdə mətn şifahi və ya yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır”*³² deyən ingilis dilçiləri M.A.K.Halliday və R.Hasan koheziyanı belə müəyyənləşdirirlər: *“Koheziya bütöv mətnlər üçün ümumi olan və ayrı-ayrı hissələrin məzmununun qarşılıqlı münasibətini aşkara çıxarmaq üçün vasitə rolunu oynayan mənalı əlaqələr toplusu olub mətni ‘qeyri-məndən’ fərqləndirir və məndə substantiv mənalı*

²⁸ Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я.Тураева. – Москва: Просвещение, – 1986. – с.11

²⁹ Мəmmədov, А.У. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / А.У.Мəmmədov, М.У.Мəmmədov. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2010. – s. 9

³⁰ Чхеидзе, М.Д. Коммуникативно-прагматический аспект категории страдательного залога (на материале современного немецкого языка) / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1990. – с.12

³¹ Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – с.73

³² Halliday M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hassan. – London: Routledge, – 1976. – p.1

arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Koheziya mətnin hansı informasiyanı çatdırması deyil, onun məna bütövlüyünün semantik cəhətdən necə təşkil olunduğunu aşkara çıxarmaq üçün vasitədir”³³.

Həm elmi, həm də bədii və publisistik mətnin təhlili göstərir ki, onun tərkib hissələri bir sıra vasitələrlə bir-birinə bağlanaraq, vahid nitq aktına çevrilir, oradakı hadisələrin, faktların ardıcılığı təmin edilir. Bu zaman bütöv bir mətn yaranır ki, təsvir olunan hadisələr arasında ardıcılıq və əlaqəliliyə əsaslanır, cümlələr arasında müxtəlif vasitələr buna xidmət edir. Hər hansı bir mətni təhlil edərkən onun bir-birindən uzaqda yerləşən hissələrinin bu və ya digər dərəcədə bir-biri ilə bağlılıq təşkil etdiyini qeyd edən İ.R.Qalperin yazır: “Mətndə koheziya vasitələrini müxtəlif əlamətlərə görə təsnif etmək olar. Mətnüzldici funksiya daşıyan ənənəvi qrammatik vasitələrdən başqa onları məntiqi, assosiativ, obrazlı, kompozisiya-struktur, üslubi və ritmdüzəldici növlərə ayırmaq olar”³⁴.

Mətnüzəltmə funksiyasına görə fərqlənən leksik-üslubi vasitələr yalnız semantik səviyyədə deyil, eyni zamanda struktur və kompozisiya səviyyələrində də üzə çıxır. U.Bolton və D.Kristal leksik-üslubi vasitələrin bədii mətnlərin formalaşmasında əhəmiyyəti barədə yazırlar: “*Leksik-üslubi vasitələrin mətnüzəltmə funksiyası özünü mənaya müxtəlif çalarlar vermək, dildə və ya nitqdə ümumi qəbul olunmuş məna əsasında konnotativ mənanı reallaşdırmaq qabiliyyəti ilə göstərir*”³⁵.

Mətnin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malik metonimiya - adın köçürülməsinə əsaslanan bu leksik-üslubi vasitə ən çox iki (real və ya təsəvvür olunan) obyektin oxşarlığı əsasında baş verir. Məsələn, “...*The hall began a slow handclap to express their impatience. ...The spectators cheered widely. Lizzie was afraid Mack might be dead. She pushed through the crowd ... Lizzie bent over*

³³ Halliday M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hassan. – London: Routledge, – 1976. – p.26

³⁴ Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – с.78

³⁵ Bolton, W.F. The English language. Sphere History of the English language / W.F.Bolton, D.Crystal.– Cambridge: Cambridge University Press, – Vol.10, – 2nd edition, – 1987. – p.62

Mack, her heart in her mouth.”³⁶ – (Zal səbirsizliyini bildirmək üçün yava-yavaş alqışlamağa başladı. ...Tamaşaçılar gur alqışladılar. Lizzi qorxurdu ki, Mak ölmüş ola bilər. O, izdihamı itələdi... Lizzi ürəyi ağzında Maka tərəf əyildi.)

Bu nümunədə “spectators” sözünün “hall” metonimi ilə verilməsi və eyni zamanda “crowd” leksik sinonimi ilə əvəz olunması mətnin komponentləri arasında kataforik, “was afraid” birləşməsinin qorxunun təsirini göstərmək üçün “her heart in her mouth” hiperbolasından istifadə olunmaqla verilməsilə anafirik əlaqəni müşahidə edirik.

Metonimiya koqnitiv, praqmatik və məndüzəldtmə funksiyasını daşıyır. Metonimiyanın koqnitiv funksiyası reallığın dərk olunması ilə nəticələnir. Metonimiyanın praqmatik funksiyası bir sıra funksiyaların təmsil olunması ilə səciyyələnir. Bu funksiyalar arasında informasiyanın sıxılması, gizli saxlanması, evfemistik və nəzarət funksiyalarını göstərmək olar. Metonimiyanın məndüzəldtmə funksiyası isə mətnin təşkilində koheziva ilə nəticələnir ki, burada metonimiya anafirik xüsusiyyətə malik olan metonimik perifraz keyfiyyəti ilə səciyyələnir. Məndüzəldici gücü ilə fərqlənən leksik-üslubi vasitələrdən olan perifraz bir əvəzetmə fiquru kimi predmetin adının onun xarakterik xüsusiyyətlərinin təsviri ilə əvəz olunması ilə nəticələnir. Perifrazın mətnyaratma funksiyası ondan ibarətdir ki, cümlələr bütöv mətnlər arasında əlaqə yaratmaqla, habelə məndaxili əlaqə vasitəsi kimi çıxış etməklə eyni zamanda koherentliyi təmin edir.

Praqmatikaya müraciət dil vasitələrinin üslubi seçiminin kommunikativ effektivliyi ilə bağlıdır. C.Yul praqmatika haqqında əsərində yazır: “*Praqmatikanın tədqiqat predmeti dörd aspekti – danışanın niyyətini, söyləmin kontekst mənasını, ifadə olunmayanın anlaşılmasını və ümumi biliklərin həcmi əhatə edir*”³⁷. Müəllifə görə, praqmatika ilk növbədə danışan (və ya yazan) tərəfindən mənanın necə verilməsi və dinləyən (və ya oxuyan) tərəfindən necə anlaşılması ilə bağlıdır.

³⁶ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.174

³⁷ Yule, G. Pragmatics / G.Yule. – Oxford: Oxford University Press, – 1996. – p.3

E.H.Əbdülrəhimov yazır: “*Linqvistik praqmatika dil vahidləri və müəyyən kommunikativ məqamlarda məkan və zaman çərçivəsində danışan/yazan və dinləyən/oxuyan arasındakı konkret nitq şəraitində qarşılıqlı əlaqələri öyrənir*”³⁸. Sözü seçib öz yerində düzgün işlətmək, incə çalarlıqları mətnə nəzərə almaq, fikri daha təsirli ifadə edən vasitələr tapmaq imkanlarını öyrənmək üslubiyyatın vəzifəsidir. “*Öz yerində düzgün işlədilməyən hər bir ifadə fikri ağırlaşdırır, mətnin təsirini azaldır. Söz və cümlə seçmə üslubiyyatın əsas problemlərindən biridir*”³⁹.

“*...He was leaving the only home he had ever known, the place where he had been born and his parents had died.*”⁴⁰ – (O, tanıdığı yeganə evi, özünün dünyaya gəldiyi və valideyinlərinin vəfat etdiyi yeri tərk edirdi.)

“*I’m sorry, Mack. Your sister was among the dead.*” ... *Life and death had been dealt out like cards today. ... How could he not have a twin? He had always had her, since he was born.... Cora held his hand and said: “A life saved and a life lost.”*⁴¹ – (“Təəssüf edirəm, Mak. Sənin bacın ölənlər arasında olub”. ... Həyat və ölüm bu gün kart kimi paylanmışdı. ... Necə ola bilər ki, onun əkiz tayı olmasın? O buna doğulandan malik olub. ... Kora onun əlini tutdu və dedi: “Bir həyat xilas oldu və bir həyat itdi”.)

Bu nümunələrdə “home və place” sözləri sinonim, “to be born və to die”, “to be among the dead ” birləşməsi ilə “to be born”, “life və death”, “save və lost” sözləri isə antonim münasibətindədirlər. Beləliklə, müəllif eynilik və ziddiyyət təşkil edən sözləri seçməklə uğurlu mətn daxili əlaqə yaratmışdır.

Mətnin leksik quruluşunun formalaşma mexanizmini üzə çıxarmaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, seçilmiş söz fikrin

³⁸ Əbdülrəhimov, E.H. Linqvistik praqmatika / E.H.Əbdülrəhimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 9

³⁹ Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – с.23

⁴⁰ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.151

⁴¹ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.336

zənginləşməsinə kömək etsin, onun dərk olunması üçün geniş imkanlar açsın.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **“Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində semantik sahələrin açılışı və leksik sinonimlərin rolu”** adlanır. Dörd bölmədən ibarət olan bu fəsildə müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələrinin kontekstual əlaqələri, sinonimlərin növləri, xüsusilə leksik sinonimlər və onların bədii mətnin struktur-semantik təşkilində rolu araşdırılır. Bədii mətnin təşkilində xüsusi rol oynayan leksik sinonimlərin praqmatik-üslubi funksiyaları müəyyən edilir, ideoqrafik və üslubi sinonimlərin mətnyaratma perspektivləri geniş şəkildə müzakirə edilir və nümunələrə əsaslanaraq izahlar verilir.

Müasir dilçilikdə mətnin yaranmasında dilin bütün səviyyələrinin vahidləri öz “töhfəsini” verir. V.İ. Deqtyarev yazır: *“Bədii mətnə müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələrinin kontekstual əlaqələri haqqında danışarkən fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələr araşdırılır. Fonemlər, morfemlər və sintaksemlər dilin əsas elementləri hesab olunur”*⁴².

Fonetik səviyyədə alliterasiya və assonans kimi fonetik hadisələr araşdırılır. Mətnin əlaqəliliyinə xidmət edən sait səslərin təkrarına əsaslanan assonans hadisəsi fonetik səviyyənin əsas vahidi olan fonemin mətnüzəltmə xüsusiyyətinin daha aydın müşahidə olunmasına imkan yaradır.

*“That’s all right. Lizzie won’t want to make the journey back to Scotland – she’ll be too busy preparing for her new life.”*⁴³ – (“Hər şey qaydasındadır. Lizzi Şotlandiyaya geri qayıtmaq istəməyəcək – onun başı yeni həyata hazırlaşmaqda çox məşğul olacaq”.)

Bu nümunədə alliterasiya hadisəsi müşahidə olunur: “t” və “w” samitlərinin təkrarı komponentlərərsi əlaqəni yaratmaqla yanaşı ekspressivliyi artırır.

Morfoloji səviyyədə mətnüzəldici elementlər sırasına indiki və keçmiş zamanların ümumi forması və onlara qarşı işlədilər

⁴² Дегтярев, В.И. Основы общей грамматики / В.И.Дегтярев. – Москва: Издательство Ростовского университета, – 1973. – с.8

⁴³ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.221

emfatik “do” ilə verilmiş analogi formalarını (He came – He did come; He lives – He does live), əmr cümləsinin sinonim formalarını (Come! – Do come! You come! – You do come!), əmr cümləsinin inkarda adi forması ilə onun üslubi cəhətdən subyektlə işlədilmiş sinonim paralelizmini (Don’t forget! – Don’t you forget!) və s. aid etmək olar.

Leksik səviyyədə mətnin təşkili və mətndaxili əlaqənin təmin olunmasında anaforik və kataforik münasibətlərin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman “*mətn boyunca köhnə və yeni məlumat çatdırılarkən sözlərin tam, natamam və sıfır təkrarı müşahidə olunur*”⁴⁴. Anaforik əlaqənin yaranmasında şəxs və işarə əvəzlilikləri böyük mətndüzəldici keyfiyyətə malikdir. Bu leksik vasitələr ilk növbədə müəyyən bir sözün mətnboyu yorucu təkrarının qarşısını almaqla onun təşkil olunmasına xidmət edir.

“...*I was in mortal terror of the young man who wanted my heart and liver; I was in mortal terror of my interlocutor with the ironed leg; I was in mortal terror of myself, from whom an awful promise had been extracted;...I am afraid to think, even now, of what I might have done...*”⁴⁵ – (...Mənim ürəyimi və ciyərimi çıxarmaq istəyən gəncə qarşı öldürücü vahimə içindəydim; dəmir ayaqlı həmsöhbətimə qarşı öldürücü vahimə içindəydim; ağızından qorxunc vəd çıxmış özümə qarşı öldürücü vahimə içindəydim;...hətta indi nə edə bilərdim deyə düşünməkdən qorxuram...)

Bu mətn parçasında tam leksik təkrardan istifadə olunmuşdur. Bu formal cəhətdən cümləyə uyğun gələn “*I was in mortal terror*” hissəsinin təkrarıdır ki, özündən böyük mürəkkəb bütövün konteksti daxilində onun ayrılmaz vahidi kimi qavranılaraq faktiki bu bütövün təşkil olunmasına xidmət edir. Göründüyü kimi, “*I was in mortal terror*” üç dəfə təkrar olunduqdan sonra ona sinonim olan “*I am afraid*” digər cümlə modeli ilə tamamlanmış və yuxarıda işlənmiş təkrar komponentlərə sanki aydınlıq gətirməklə katoforik əlaqə yaratmışdır. Belə ki, “*to be in terror*” birləşməsinin məhz “*to be*

⁴⁴ Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – s.26

⁴⁵ Dickens, Ch. Four Complete Novels. “Great Expectations” / Ch.Dickens. Gramercy Books. – New-York: Chatham River Press, – 1986. – p.12

afraid” mənasında işlədildiği anlaşılır.

“*Təkrar mətn daxilində dairəni cızmağa başlayır, həmin element özünəqayıdışı tələb edir*”⁴⁶. Təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətləri mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektinə kimi tanınır. Lakin təkrarın şüuraltı təsiri qeyri-verballığı ilə seçilir. Oxucu özü də hiss etmədən eyni sözün mətnin müəyyən hissələrində təkrar olunmasını xatırlayır və məzmunla bağlı əlavə nəticələr çıxarır. Təkrarın oxucuya, adresata təsir etmək qabiliyyəti vardır. Bir faktın və ya mülahizənin sinonim sözlərlə ifadə olunması onu tautologiyadan uzaqlaşdırır, təkrarın bütün inandırıcı xüsusiyyətlərinin – sübut olunmalı fikirlərə diqqət yetirmək, anlamı asanlaşdırmaq, biliyin mənimsənilməsi, informasiyanın yaddaşda möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır.

Sintaktik səviyyədə əsas vahid olan cümlə modelində söz sırasının təkrarı mətnin təşkilində xüsusi potensiala malikdir. Bu səviyyədə sintaktik vahidlər içərisində əsas modelin genişlənməsi ilə yaranan təkrar, əsas modelin qısaldılması ilə yaranan ellipsis və əsas modelin komponentlərinin yerdəyişməsi ilə yaranan inversiya öz məndüzəldici keyfiyyəti ilə fərqlənir.

K.Abdullayev mətn daxili komponentləri əlaqələndirən əsas vasitələrdən birinin söz sırası olduğunu qeyd edərək yazır: “...*Tekst yaradan faktorlar kimi söz sırası ilə bağlı söz sırasının pozulması halını, yəni inversiyanı, sintaktik paralelizmi, əksinə söz sırası olan – xiazmi və başqalarını göstərmək olar*”⁴⁷.

Bədii mətnlərdən gətirilmiş nümunələrə nəzər salaq:

*Near the churchyard clustered a few crofters' hovels*⁴⁸. - (Kilsə qəbiristanlığının yaxınlığında bir neçə kənd daxması var idi...)

Nümunədə mübtəda ilə xəbər yerinin dəyişməsinə əsaslanan inversiyanın tək cə mətnyaratıcı funksiyasını deyil, onun böyük emosional gücə malik olduğunu da görürük.

“It was the best of times, it was the worst of times, it was the

⁴⁶ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2011. – 148

⁴⁷ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: MTM Innovation, – 2016. – s.296

⁴⁸ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.12

*age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair...*⁴⁹ – (Yaxşı zamanlar idi, pis zamanlar idi, hikmət dövrü idi, ağılsızlıq dövrü idi, inam dövrü idi, inamsızlıq dövrü idi, Aydınlıq mövsümü idi, Zülmət mövsümü idi, ümid baharı idi, ümitsizlik qışı idi...)

Bu nümunədə emfatik *“it was...”* ifadəsinin təkrarı və iki ardıcıl cümləyə bərabər hissədə best/worst antonim sifətlərinin hər ikisinin üstünlük dərəcəsində olması, növbəti hissədə age/epoch sinonimlərinin işlənməsi, season-spring-winter daxiletmə münasibətində olan sözlərin ardıcıl olaraq işlədilməsi sintaktik paralelizm prinsipinin gözlənildiyini göstərir və mətnin təşkilinə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda oxucunun diqqətini əsərin aid olduğu dövrə cəlb edir.

Əksinə paralelizm kimi səciyyələndirilən və əsas prinsipi inversiya olan xiazm mətdaxili cümlələrin birləşməsini təmin edən sintaktik üslubi vasitədir.

Do I love you because you're beautiful? Or are you beautiful because I love you? (Gözəl olduğun üçün səni sevirəm? Yoxsa səni sevdiyim üçün gözəlsən?)⁵⁰

C.Kating yazır: *“Leksik koheziya kimi ən çox istifadə olunan vasitə təkrarlardır”*⁵¹.

Leksik koheziya sözlər arasında semantik əlaqəyə əsaslanan hadisədir. Buraya təkrarlarla yanaşı sinonimləri, söz birləşmələri, antonim, hiponim–hiperonim münasibətində olan sözləri və s. aid etmək olar. Qeyd edək ki, bir koheziya vasitəsi kimi sinonimlər bədii mətnin struktur-semantik cəhətdən təşkilində mühüm rol oynayır. Məsələn,

“She had often felt that her talent, genius, the critics called it, but that was a very grand world, her gift was not really herself. ...

⁴⁹ Dickens, Ch. A Tale of Two Cities / Ch.Dickens. – London: Fallon Press, – 1898. – p. 3

⁵⁰ Hammerstein, O. The Complete Lyrics of Oscar Hammerstein II / O.Hammerstein. – New York: Knopf, – 2008. –p.9

⁵¹ Cutting, J. Pragmatics and Discourse / J.Cutting. – London, New York: Routledge, – 2002. – p.61

Her gift had neither age nor form. It was a spirit that played on her body as the violinist plays on his violin.”⁵² – (O, həmişə öz istedadını, tənqidçilərin dediyi kimi, dahiliyini hiss etmişdi, amma bu ecazkar bir aləm idi. Onun ilahi vergisi əslində özünün deyildi. ... Onun ilahi vergisinin nə yaşı nə də forması var idi. Bu onun bədənində ruhun oyunu idi, sanki skripka ifaçısı skripkasında ifa edirdi.)

Bu nümunədə “*talent, genius və gift*” leksik sinonimləri mənalardakı təsirlilik dərəcəsinə görə azdan çoxa doğru ardıcıl təkrarlanaraq mətnin struktur-semantik təşkilinə xidmət edir. Müəllif sonuncu cümlədə əvvəldə işlətdiyi “*talent, genius və gift*” leksik sinonimlərinin məna yükünü məcazi şəkildə işlətdiyi “*spirit*” sözünə köçürməklə komponentlər arasında leksik-üslubi əlaqə yaratmışdır.

Bədii əsərlərdə sinonimlərin aşağıdakı üslubi xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

1) Sinonimlər eyni söz və ya ifadənin təkrar işlənməsinin qarşısını almaqla mətnin təşkilinə şərait yaradır. Məsələn, U.S.Moem “Teatr” əsərində “*to redden, to flush, to blush scarlet, to go scarlet, to make smb. ashamed, to grow red, to feel shy, to be red*” – “*utanmaq*” sözünün sinonimlərini işlədir.

2) Sinonimlər əşya, hadisə, keyfiyyət və s. məzmunca, oxucu və ya dinləyicinin gözü qarşısında daha aydın, hərtərəfli tam şəkildə canlandırılır. Məsələn,

*“Her late sister, Caroline, would have claimed that Birdie had seen a ghost. Birdie’s sister and Birdie’s mother, Lana, had both believed that the island was home to otherworldly inhabitants. ... Birdie had never seen anything remotely like that. ... She was wondering about her vision, her sanity, maybe, but certainly not spirits”*⁵³ – (Onun mərhum bacısı Karolayn Bödinin kabus gördüyünü iddia edərdi. Bödinin bacısı və Bödinin anası Lana, hər ikisi adanın fəvqəltəbii dünyadan olan sakinlərin məskəni olmasına inanmışdılar. ... Bödi heç vaxt belə bir şey görməmişdi. ... Onu əlbəttə ki, ruhlar deyil, yəqin ki, gördüyü və ağılı maraqlandırır.)

⁵² Maugham, W.S. Theatre / W.S.Maugham. – England: Arno Press, –1972. – p.129

⁵³ Unger, L. Heartbroken / L.Unger. – New York: Broadway Paperbacks, –2012. –p.9

Bu nümunədə “ghost” və “spirit” leksik sinonimlərindən və həmin sözlərə kontekstual sinonim kimi işlədilmiş “otherworldly inhabitants”, “anything remotely” və “turn to the supernatural” perifrastlardan istifadə edilməklə mətnin verilmiş parçasının semantik-praqmatik baxımdan təşkil olunması təmin olunmuşdur.

3) Sinonimlər oxucuda ekspressiv-emosional hiss yaradır. Yerində işlədilmiş sinonimlər oxucuda müəyyən həyəcan yaradır və ona qüvvətli təsir göstərir.

“...Some years after I had broken with her mother, she abandoned her child_and ran away to Italy with a musician or singer. ... but now you know that it is the illegitimate offspring_of a French opera-girl..”.

*“No: Adele is not answerable for either her mother’s faults or yours; I have a regard for her, and now that I know she is parentless-forsaken by her mother and disowned by you, sir. ... How could I possibly prefer the spoilt pet of a wealthy family, who would hate her governess as a nuisance, to a lovely little orphan, who leans towards her as a friend?”*⁵⁴ – (Onun anası ilə ayrıldığımdan bir neçə il sonra o, övladını atdı və musiqiçi və ya müğənni ilə gizlincə İtaliyaya getdi. ... ancaq indi bilirsən ki, o, fransız opera qızının qanunsuz övladıdır.

“Xeyir: Adeli nə anasının, nə də sənin günahlarına cavabdeh deyil; Mənim ona hörmətim var və indi ki, bildim o anası tərəfindən valideynsiz buraxılıb və sizin tərəfinizdən imtina edilib, cənab. ... Mən xoşagəlməz bir adam kimi öz mürəbbiyəsinə nifrət edən imkanlı ailənin ərköyün sevimlisini, ecazkar, balaca yetimdən necə üstün tuta bilərəm”.)

Bu mətn parçasında müəllif “child” və “offspring” leksik sinonimlərinin məna yükünü “pet” metonimiyası vasitəsilə davam etdirir və beləliklə “child, offspring və pet” sözləri kontekstual sinonim funksiyasında mətni ekspressiv formada təşkil edir. Bundan başqa bu nümunədə “parentless forsaken” söz birləşməsinin mənası ondan sonra işlədilmiş “orphan” sözü vasitəsilə açılmış və onlar arasında kontekstual əlaqə olduğundan onları kontekstual sinonim hesab etmək olar.

⁵⁴ Brontë, Ch. Jane Eyre / Ch.Brontë. – London: A.L.Burt Company, – 1864. –p.86

Bu mətn parçasının təşkilı təkrarların işlənməsi baxımından da diqqəti cəlb edir. Belə ki, deyktik elementlər olan əvəzlilər kataforik təkrar rolunda çıxış etməklə mətnin qurulmasına xidmət edir: her mother-she-a French opera girl; child-it-Adele-her-who. Bundan başqa mətnin bu hissəsində elliptik sıfır təkrara da rast gəlinir: “Adele is not answerable for either her mother’s faults or yours” hissəsində “faults” sözü “yours” yiyəlik əvəzliyinin mənasında hiss olunur və burada ellipsis mətdaxili anafirik əlaqə yaradır.

4) Bədii əsərdə surətləri bir-birindən nitqinə görə fərqləndirmək, onların müxtəlif dünyagörüşünə malik olduqlarını ifadə etmək prosesində də sinonimlərin müəyyən əhəmiyyəti vardır. Məsələn,

“...She knew that he had fallen in love with her ... She was madly in love with Michael. When Charles realized that he loved her, his manner changed a little.”⁵⁵ – (O bilirdi ki, ona aşiq olub. ... O, Maykla dəlicəsinə aşiq olmuşdu. Çarlz biləndə ki, o, onu sevir, davranışını bir az dəyişdi...)

Burada “love” sözünə sinonim olaraq “to fall in love” və “to be madly in love” frazeoloji birləşmələri işlədilməklə mətnin üslubi və struktur cəhətdən əlaqəlilyini müşahidə edirik.

Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub saxlayan nitq vahidi kimi sinonimlər geniş istifadə imkanlarına malikdir: təkrara yol verməmək, mənanı daha dəqiq ifadə etmək, oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq, sözün mənasını aydınlaşdırmaq və s.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslı** “**Kontekstual sinonimlər və onların bədii mətdə reallaşması**” adlanır. Üç bölmədən ibarət olan bu fəsildə sözlərin tematik və ya semantik ümumiliyinə əsaslanan kontekstual sinonimlər və onların mətdüzəltmə imkanları tədqiq edilir. Daxiletmə (hiponim-hiperonim) münasibətində olan sözlərin işlənməsi ilə yaranan kontekstual sinonimlər və onların mətnyaramada rolları barədə araşdırma aparılır. Perifrazın koheziya vasitəsi kimi bədii mətnlərdəki funksiyaları müəyyən olunur və müxtəlif perifraz tiplərin praqmatik-üslubi səciyyəsi əhatəli şəkildə şərh olunur.

⁵⁵ Maugham, W.S. Theatre / W.S.Maugham. – England: Arno Press, –1972. –p. 68

Mətn daxilində işlədilən fərdi cümlələr, ümumi cümlələr, sözlər, ifadələr, deyimlər və s. arasında mütləq şəkildə kontekstlə bağlılıq olmalıdır. Bu cür bağlılıq həm formal-qrammatik vasitələr, həm də prosodiya və intonasiya ilə də ifadə oluna bilər. Bu onu göstərir ki, hər bir sözlərin kohezivasi və koherensiyasi onun mövcud kontekstlə əlaqəsindən yaranır.

Hiponimiya ümumi mənalı terminləri əhatə edən hiperonim və xüsusi mənalı terminləri əhatə edən hiponim sözlər arasındakı əlaqəni əks etdirir. Bu da onu göstərir ki, hiponim sözlərin əhatə dairəsi hiperonim sözlərin əhatə dairəsindən daha genişdir. Hiperonimlərin semantik əhatəsi isə hiponimlərin semantik əhatəsindən daha əhatəli hesab edilir.

Hiponim digər sözə münasibətdə tabe olan hesab olunur. Məsələn, ailədə övlad ona verilmiş addan (Aytən) savayı müxtəlif cür adlandırıla bilər (gül, bülbül, kəpənək, övlad, qız, Aytən, insan). Bu zaman gül, bülbül, kəpənək adları Aytən adına tabe olandır. Hiponimlik ötürücü xüsusiyyətə malikdir, yəni, “a” və “b”, “b” və “c” arasında daxiletmə varsa, onda “a” və “c” daxiletmə münasibətilə əlaqəlidir. Yuxarıda göstərilən nümunədə “gül” digər sözlərlə hiponim münasibətindədir, “övlad, qız, insan, Aytən” sözlərinə münasibətdə hiponim olur. Digər sözü öz çevrəsinə daxil edən, yəni onu tabe edən söz hiperonimdir. Beləliklə, “qız və Aytən” sözləri “bülbül, gül, kəpənək” sözlərinin hiperonimi, “övlad, insan” sözlərinin isə hiponimidir.

Göründüyü kimi, hiperonim müəyyən cinsin növ anlayışlarını ifadə edən, semantik planda leksik vahidlərlə ümumi münasibətdə olan cins adlandırmasıdır. Hiponimlər isə müxtəlif mənalı, müəyyən cinsin müxtəlif növ predmetlərini özündə əks etdirir. Buna görə də kontekstdə hiponim hətta ümumi təyinedici vasitəsilə nitqə daxil olub hiperonimi əvəz edə bilmir. Hər bir hiponim lüğətdə yalnız hiperonim təyinedicilərin köməyi ilə müəyyən olunur. Hiperonimlərlə olan münasibətdə hiponimlər tabelilik anlayışını ifadə edir.

Hiponimlik paradigmatik nöqtəyi-nəzərdən leksikanın sistemli təşkilinin əsas vasitəsi kimi xidmət göstərir: sözlər arasında sinonim, antonim münasibətləri, eləcə də sözlərin tematik qrupları bir qayda

olaraq, hiponimlik daxilində açılır. Məsələn, “feeling” hiperoniminə çoxsaylı hiponimlər arasında tematik ümumiliyə malik sözləri (love, friendship, respect), sinonim sözləri (compassion, sympathy, affection), antonim sözləri (love-hate) ayırmaq olar. Sözlərin hiponim münasibətini yalnız nitq səviyyəsində sinonim hesab etmək olar.

M.F.Palevskaya yazır: *“Sözlərin məna yaxınlığı məsələsi sinonimlik problemi ilə sıx bağlıdır. Uzun illər sinonimlər mənaca yaxın olan sözlər kimi başa düşülüb, sinonimlik meyarı isə eyni sözün digəri ilə əvəz olunma mümkünlüyü hesab olunmuşdur”*⁵⁶.

Ş.Balli yazır: *“Sinonim cərgənin dominantı ilə cərgənin digər üzvləri arasında ümumi ilə hissə, cinslə növ arasında olan əlaqə mövcuddur”*⁵⁷.

Hiponimlə sinonimlərin münasibəti çox mürəkkəbdir. Bildiyimiz kimi, sinonim olmayan sözlər müəyyən sinonim funksiya daşıya bilər. Buraya bir tərəfdən sinonim olmayan, lakin eyni məfhumu adlandırmaq üçün təsadüfi istifadə olunan kontekstual sinonimlər, digər tərəfdən təsadüfi deyil, öz daxili semantik əlaqələrinə, eyni zamanda davamlı paradiqmatik və sintaqmatik münasibətə əsaslanaraq, bir-birini əvəz edən sözlər daxildir. İkinci halda dilin söz ehtiyatını sistemləşdirən hiponim əlaqə nəzərdə tutulur. Hiponimlər kontekstual sinonimlərlə eyni anlayışa aid olsalar da, geniş mənaya malik olmaları, məntiqi xüsusiyyəti və müntəzəm olaraq biri-birini əvəz etmələri ilə fərqlənir. Əvəzetmə xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, hiperonim və hiponimlərdə ümumi anlayışa tabe olan əlamət mövcuddur. Sinonim cərgənin ümumi anlayışı özündə cəmləşdirən dominantı kimi hiperonim kontekst daxilində fəal sinonim əlaqəyə malik ola bilər. Hiponim cərgənin üzvləri hiperonimdə dominantlıq təşkil edən eyni məna ilə əlaqəlidir. Bu münasibətdə onlar sinonimlik əlaməti daşıyır. Lakin hiponim cərgənin hər bir üzvü xüsusi anlayış və dominantla əlaqəli olan öz mənalılarına malik olur. Bu baxımdan hiponim və sinonimlik arasında münasibət olmur. Nitqdə növ fərqi

⁵⁶ Палевская, М.Ф. Синонимы в русском языке / М.Ф.Палевская. – Москва: “Просвещение”, – 1964. – с.30

⁵⁷ Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Либроком, – 1961. – с.131

neytrallaşdıqda hiperonim öz hiponimini əvəz edə bilər. Beləliklə, hiponim cərgənin sinonimliyi nisbətən kontekstual xarakter daşıyır.

Leksik vasitələr içərisində antonim, sinonim, hiponim-hiperonim və omonimlər məndüzəldici gücü ilə seçilir. Mətn elementlərinin əlaqəsini təmin etmək üçün tək-cə geniş dil vasitələrindən əsas vahidləri seçib götürmək deyil, eyni zamanda onları təşkil etmək lazımdır. Bu vəzifə isə çox zaman kompozisiya vasitələrinin üzərinə düşür. Bu vasitələr makromətn səviyyəsində çıxış edərək əvvəl ilə sonu, adı ilə özü arasında əlaqəyə çevrilir, onları birləşdirir, yaxud qarşılaşdırır.

Bədii əsərlərin məndüzəldici funksiyasının reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan üslub vasitələrindən biri də perifrastdır. Ş.Balli bu termini fikrin təkrarının dəyişilmiş forması kimi qəbul edir. Müxtəlif növ təkrarların yaranması səbəbini o, müəllifin öz dinləyicisi ilə rabitə yaratmaq cəhdi ilə izah edir. Ş.Balli bu hadisəyə aşağıdakı tərif verir: *“Fikrin təkrarının genişlənmiş forması adi terminologiyada perifrast adlandırılır. Bu termin eyni fikrin sərbəst və öz-özünə yaranmış məcazi ifadəsi kimi başa düşülməlidir”*⁵⁸.

Ş.Balliyə əsaslanaraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, struktur baxımdan mühüm məndüzəldici amil olan təkrarların bir növü kimi perifrast xüsusi əhəmiyyətə malik koheziya funksiyası daşıyır. Belə ki, müəllif perifrastdan istifadə etməklə eyni fikri müxtəlif yollarla söyləmək imkanına malik olur. Müəllifin dil səriştəsi nə qədər böyük olarsa, oxucuya yalnız təsir etmək və ya təsvir olunan şəraitə subyektiv münasibətini göstərmək məqsədilə deyil, öz fikrini ardıcıl ifadə etmək, yeri gəldikdə əlavələr, düzəlişlər etmək, məntiqi əlaqə yaratmaq məqsədilə o, bir o qədər tez-tez müxtəlif tipli perifrastlardan yararlanır.

Perifrastla verilmiş kontekst və ya ünsiyyət şəraitində təsvir olunan məfhumun xüsusiyyətləri, keyfiyyəti ön plana çəkilir. Perifrastdan istifadədə əsas vəzifə mətnin ifadəliliyini artırmaq, fikrin həqiqiliyini sübut etməkdir.

Mətnin ekspressivliyini artırmaq, məlumatı qəbul edəndə təəssürat yaratmaq, onun bilikləri və dil səriştəsini fəallaşdırmaq

⁵⁸ Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Либроком, – 1961. – с.126

məqsədilə obyekt və ya məfhum yeni ad qəbul edə bilər. İ.R.Qalperin perifrəzi adlandırma nöqteyi-nəzərindən ikinci adlandırma vasitələrindən biri hesab edir. *“Perifrəz dilin müəyyən keyfiyyətlərini göstərməklə onun əşyalara yeni ad vermək axtarışlarını reallaşdırır, dilin əşya və hadisələri yenidən adlandırmasını özündə əks etdirir. Belə adlandırma məcazi mənada ifadə oluna bilər və dil sistemində obyektin ilkin adını nəzərdə tutmaqla onun nitqdə yeganə təmsilçisi ola bilər”*⁵⁹. Məsələn,

*“These were round huts with an open fire in the middle of the earth floor and a hole in the roof to let the smoke out, the room shared by cattle and people all winter. The miners’ houses, ... were better though they, too, had earth floors and turf roofs, everyone had a fireplace and a proper chimney, ... and miners were not obliged to share their space with cows. All the same the crofters considered themselves free and independent, and looked down on the miners.”*⁶⁰

– (Bunlar mərkəzdə yerdən açıq sobası və tüstünün çölə çıxması üçün damda deşiyi olan dairəvi sığınacaqlar idi, otaqdan bütün qışı mal-qara və insanlar istifadə edirdi. Baxmayaraq ki, ... mədənçi evlərinin də döşəməsi torpaq, damı çəmən idi, onlar daha yaxşı idi, hamının sobası, müvafiq bacası var idi;... və mədənçilər yerlərini inəklərlə bölüşmək məcburiyyətində deyildilər. Bununla belə, kəndlilər özlərini sərbəst və azad hesab edirdilər və mədənçilərə yuxarıdan aşağı baxırdılar)

Bu mətin parçasında komponentlərarası əlaqə bir neçə koheziya vasitəsindən istifadəyə əsaslanır. İlk növbədə katoforik əlaqə müşahidə olunan *“hole in the roof to let the smoke out”* perifrəzi ilə onun mənasını açan *“chimney”* leksik təkrarının istifadəsidir. Bundan başqa, makromətdə *“space-house-hovel-room”*, *“cattle-cow”*, *“crofters-people-miners”* hiponim-hiperonim münasibətində olan semantik qrupların yaratdığı, *“free və independent”* ideoqrafik sinonimliyi və *“houses-they; miners-their;*

⁵⁹ Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1958. – с. 67

⁶⁰ Follet, K. “A Place Called Freedom” / K.Follet. – London: Pan Books, – 1995. – p.12

crofters-themselves” deyktik elementlərin işlənməsinə əsaslanan əlaqə vasitələri müşahidə olunur.

Perifrazdan evfemizm və tabuların yaradılmasında da istifadə olunur. Evfemizmin dildə işlədilməsi xoşagəlməz, pis təsiri müəyyən qədər azaltmaq, pis əhval-ruhiyyənin yaranmasının qarşısını almaq məsələsi ilə səciyyələnilir. Eyni obyekt, eyni hadisə dildə hansı vasitələrlə, nə ilə ifadə edilməsindən asılı olaraq müxtəlif təsir dərəcəsinə malikdir. Evfemistik sözlər vasitəsilə mənə birbaşa deyil, dolayı yolla anlaşılır. Məsələn, *to die – to go west, to expire, to depart, to decease, to join the majority, to go the way of all flesh, to pass away, to breathe one’s last, to go to one’s last reckoning, to kick the bucket (öldü əvəzinə rəhmətə getdi, o biri dünyaya təşrif apardı, dünyasını dəyişdi, ömrünü bizə bağışladı, həyatı tərək etdi, həyat ilə həmişəlik xudahafizləşdi)* və s.

“*Mr. Reed had been dead nine years: it was in this Chamber he breathed his last.*”⁶¹ – (Cənab Rid doqquz ildir ki, ölmüşdü: o, son nəfəsini bu otaqda dərmişdi.)

Göründüyü kimi, bu cümlə daxilində (*to die*) “ölmək” sözünə evfemistik sinonim olan (*breathed his last*) “son nəfəsini dərmək” ifadəsi anaforik kohezuya kimi işlədilir.

Struktur baxımdan mühüm mətnyaradıcı amil olan təkrarların bir növü kimi perifraz xüsusi əhəmiyyətə malik kohezuya funksiyasını da ehtiva edir.

Kontekstual sinonimlər və onların mətdüzəltmə funksiyaları ilə bağlı araşdırmalar aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verdi:

1. İstənilən mətn tipinin əsas funksiyası mətn daxilində yazıçı ilə oxucu (yaxud dinləyən) arasında düzgün ünsiyyətin qurulmasıdır. Bu da mətnlərin kommunikativ-praqmatik funksiyalarını şərtləndirir. Bədii nəsr əsərlərində kommunikasiya ön plana çəkildiyindən mətn daxilindəki dinamik vahidlər daim fəal olmalıdır.

2. Dilin hər bir səviyyəsinin malik olduğu dil vahidləri – fonem, morfem, qrammatik formalar və sintaktik strukturlar müxtəlif kontekstual əlaqə imkanlarına malikdir. İstifadə zamanı işarə sisteminin hər bir səviyyəsi özündə müəyyən funksiya əks etdirməklə bu funksiyanı reallaşdırır. Dil sisteminin elementləri ünsiyyət prosesində

⁶¹ Brontë, Ch. Jane Eyre / Ch.Brontë. – London: A.L.Burt Company, – 1864. –p.7

tam vahid və bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə fəaliyyət göstərir.

3. İngilisdilli bədii nəsr nümunələrində məntədaxili əlaqəliliyin, yəni koheziya və koherensiyanın öyrənilməsi zamanı kontekstual sinonimlər fərqləndirilməlidir. Bədii mətn daxilində işlədilən kontekstual sinonimlərin funksional-semantik mətnyaratma xüsusiyyətləri vardır. Kontekstual sinonimlər cümlədə, eyni zamanda ondan daha böyük vahid sayılan mətnədə (yaxud diskursda) müşahidə edilə bilər. Bu zaman onların fərqli şəkildə işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan koheziya bitkinliyə xidmət edir. Cümlə, sözləm, yaxud mətn daxilində işlədilən kontekstual sinonimlər kontekstdən asılı olaraq mətnədə müxtəlif şəkildə yerləşir, kontekstual sinonimlərin semantik nüvəsi aşkar olunur və mövqeləri müəyyən edilir.

4. Sinonimlərin tematik və ya semantik ümumiliyinə əsaslanan kontekstual sinonimlərin konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətlərinin təyini bədii mətnlərin daxilində sinonim kimi işlənən sözlərin komponentlərinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan yaradır. Bu da onların həm kompozisiya-tematik funksiyasını, həm də dominantlarının yaranmasını əhatə edir.

5. İngilisdilli bədi nəsr əsərlərində kontekstual sinonimlərin daxiletmə (hiponim-hiperonim) münasibəti qabarıq şəkildə təzahür olunur. Birincisi, sinonim sözlərin aktuallaşması, ikincisi isə onların daxiləki elementlərin aktuallaşdırılması kimi nəzərə çarır.

6. Bədii əsərlərdə sinonimlərin başlıca funksiyası əvəzetmə funksiyasıdır: müəllif nitqini çalarlı, fərqli etmək məqsədilə eyni sözün təkrar işlənməsinin qarşısını almağa çalışır. Bu da sinonimləri işlətmək yolu ilə reallaşır. Bu funksiyanı həm leksik, həm də kontekstual sinonimlər həyata keçirir. Dildə mövcud olan hiperonim-hiponim münasibətində olan sözlər kontekstual sözlər kimi istifadə olunur. Leksik sinonimlər arasında bu funksiyanı məna çalarına görə fərqlənən ideoqrafik sinonimlər, mətnin üslubi və qiymətləndirmə funksiyasını təşkil etmək xüsusiyyətinə malik olan üslubi sinonimlər yerinə yetirir.

7. İngilisdilli bədii nəsr əsərlərində məntədüzəltmədə mətn vahidləri arasında əlaqənin yaradılması üçün leksik sinonimlərin fərqli növlərindən istifadə edilir. Leksik sinonimlərin fərqləndirici cəhəti ondadır ki, müəllif resipientə vermək istədiyi informasiyanın daha aydın

dərk olunması, həmin informasiyanı əlaqələndirmə funksiyasının qurulması məqsədi ilə eyni leksik vasitələrin sinonim kimi işlənməsinə üstünlük verir. İngilisdilli bədii mətnlərdə leksik təkrarlar çox müşahidə olunur. Məlumdur ki, ingilis dilində mübtədanın cümlədə olmaması mümkün hesab edilmədiyindən sonrakı cümlələrdə işlədilən söz digər cümlələrdə sinonim sözlərlə əvəz oluna bilər.

8. Kontekstual sinonimlər bütün dillərdə mətnin əlaqələndirmə vasitəsi rolunu oynayır. Bununla yanaşı, sinonimlik müxtəlif dillərdə fərqli olmaqla özünəməxsus cəhətlər nümayiş etdirir.

9. İngilisdilli mətnlərdə sinonimlərin işlədilməsi zamanı mətnin komponentləri arasındakı əlaqə mənə cəhətdən tam olmalıdır və onların praqmatik ifadəliliyinə diqqət yetirmək tələb olunur. Leksik sinonimlərin başlıca praqmatik-üslubi funksiyalarının tədqiqi nəticəsində onun əsas növləri kimi ideoqrafik və üslubi sinonimlər fərqləndirilir. İngilisdilli bədii nəsr əsərlərində ideoqrafik sinonimlərin işlədilməsi zamanı mənanın fərqli formaları təzahür olunur. Üslubi sinonimlərin işlədilməsi zamanı isə kontekstdən və situasiyadan asılı olaraq üslubi çalarları əks etdirən sinonim sözlər işlədilir.

10. Bədii əsərdə müəllif ekspressivliyi artırmaq məqsədilə kontekstual sinonim funksiyasını daşıyan müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə yüksək təsiretmə funksiyasını reallaşdırmış olur. Leksik sinonimlərin mətn daxilində malik olduğu informasiya yükünü perifraz, metonimiya, metafora və evfemizm kimi üslubi vasitələrin daşınması və onların mətn boyunca əlaqəli şəkildə işlədilməsi ekspressiv funksiyanı həyata keçirir. Bu zaman onlar həmçinin dəqiqləşdirmə funksiyasını reallaşdırmış olur. Müəllif fikrinin daha dəqiq ifadəsi konkret bir sözdən istifadə ilə kifayətlənmir, bu və ya digər predmetin, hadisənin, hərəkətin daha aydın təsviri üçün bir neçə sinonimin birlikdə işlədilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı asanlaşdırır.

11. Xüsusi mətndüzəldici keyfiyyəti ilə fərqlənən və kontekstual sinonim kimi mətndaxili əlaqə yaradan perifrazın mühüm cəhəti ifadəni dəyişərkən, onu dinləyici və yaxud oxucu üçün dəqiqləşdirmək, aydınlaşdırmaqdır. Perifrazın mühüm cəhəti ifadəni dəyişərkən, onu dinləyici və yaxud oxucu üçün dəqiqləşdirmək, aydınlaşdırmaqdır. Perifraz anlaşılması çətin olan mətn və ifadələrin

izahı üçün mühüm rol oynayır, çünki onlar dildə bir müddət işləndikdən sonra ümumiləşir, qəlibləşir və beləliklə, ifadə etdikləri sözlərin sinonimi kimi çıxış edir. Buraya daha çox geniş mənada olan perifrazlar, xüsusilə evfemizmlər daxildir. Məcəzi mənalı perifrazlar isə dildə çoxmənalılığın artmasına səbəb olur. Bu hallar dilin imkanlarını artırıb onun fərqli, obrazlı bir dil kimi inkişaf etməsinə təkan verir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Sinonimlərin üslubi funksiyası haqqında // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elm və cəmiyyət, Elmi məqalələr toplusu, – 2005. № 2, – s.66-69.
2. Sinonimlərin mətdüzəldici xüsusiyyətləri // I Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri Konfransın materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 24-25 may – 2006, – s.257-261.
3. Perifrazın üslub və mətnyaratma funksiyaları haqqında // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2007. № 6, – s.177-180.
4. Hiponimin mətdüzəldici funksiyası haqqında // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2008. №3, – s.103-108.
5. Söz seçiminin pragmatik-üslubi aspektləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2009. № 3, – s.38-43.
6. Leksik-üslubi vasitələrin individual oxu dərslərində tətbiqi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri III Respublika Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 15-17 aprel – 2010, – s.94-98.
7. Evfemizmlər əsas nitq vahidlərindən biri kimi // Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı. – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 6-7 may – 2010, – s.547-549.

8. Sinonimlərin mətnyaratma imkanları // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XIV Respublika Konfransının Materialları. Konfrans Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 11 iyun 2009-cu il tarixli, 682 nömrəli əmrinə əsasən 4-5 dekabr tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində keçirilmişdir. – Bakı: – 2010, – s.135-136.
9. Mətn ardıcılığının təmin olunması // Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri IV Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 18-19 may – 2011, – s.13-14.
10. Müxtəlif dil səviyyələrindən olan elementlərin mətndüzəldici xüsusiyyətləri / Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XV Respublika Konfransının Materialları. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2011, s.180-182.
11. Perifraz əsas mətndüzəldici vahid kimi // Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri V Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 7-8 iyun – 2012, – s.16-17.
12. Ev oxusu materiallarının leksik dil səviyyəsi baxımından tədqiqinin rolu // Ümummillə lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri” Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 6-7 may – 2013, – s.33-34.
13. Leksik vasitələrin bədii əsərlər vasitəsilə tədrisinin əhəmiyyəti // Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 7-8 may – 2014, – s.155-157.
14. Leksik-praqmatik xüsusiyyətlər və kontekst // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 4-5 may – 2015, – s.11-13.
15. Mətnin təşkilində leksik seçim imkanları // “Dil və mədəniyyət” adlı Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 8-9 oktyabr – 2015, – s.7-8.
16. Leksik sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika Elmi-Praktik

- Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 5-6 may – 2016, – s.26-27.
17. Hiponimlər əsas nitq vahidi kimi // Koqnitiv və Tətbiqi Dilçiliyin Aktual Problemləri. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 20-21 oktyabr – 2016, – s.322-323.
 18. Leksik vahidlərə pragmatik yanaşma // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” adlı Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 11-12 may – 2017, – s.245-246.
 19. Contextual equivalents of synonyms // – Беларусь: Вестник МГЛУ, Серия 1 Филология, – 2018. № 3 (94), – p.16-20 (ISSN 1819-7620).
 20. Leksik sinonimlər və onların funksional-semantik xüsusiyyətləri haqqında // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2018. № 2, – s.31-36.
 21. Sinonimlərin zəngin leksik vahid kimi kontekstual imkanları // International Conference on Sustainable Development and Actual Problems of Humanitarian Sciences, Dedicated to the 95th anniversary of the National Leader Haydar Aliyev. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 14-15 may – 2018, – s.311-312.
 22. Metaforaların kontekstual sinonimlər kimi işlənməsi // Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 25-26 oktyabr – 2018, – s.35-36.
 23. The role of metaphors in text formation // – Беларусь: Вестник МГЛУ Серия 1 Филология, – 2019. № 2 (99), – p.53-59.
 24. Contextual features of periphrases and euphemisms // ВІСНИК КНЛУ, Філологія, – 2019. Випуск 37, – p.67-71.
 25. Dil vasitələrinin mətnyaratma funksiyası // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. № 6, – s.24-28.
 26. Contextual relations in artistic text // Министерство науки и высшего образования РФ ФГБОУ во «Пятигорский Государственный Университет» Северо-Кавказский Научно-Исследовательский Институт Филологии Кафедра Словесности и Педагогических Технологий

Филологического Образования Института Переводоведения и Многоязычия. Научные Исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века Материалы X международной научно-практической Конференции, – 19-20 dekabr – 2019, – p. 92-98.

27. Sözlərin pragmatik cəhətdən fərqləndirilməsi // – Bakı: “Elm və Təhsil”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №10, – s.216-223.
28. Mətn daxili semantik əlaqə imkanları // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2021. №3, s. 56-59.

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 Oktyabr 2023-cü il tarixində saat 13:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "08" İyul 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.06.2023.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 42810 işarə

Tiraj: 100 nüsxə